

века / Путешествия русских людей в чужие земли. – СПб, 1837. – Ч.1. – С. 1-90.;
35. Тихомиров М.Н. Источниковедение истории СССР. – Вып. I – М., 1962. – 564 с.;
36. “Хождение” игумена Даниила в Святую Землю в начале в / О.Белоброва, М.Гардзанитти, Г. Прохоров, И.Федорова. – СПб.: Издательство Олега Абышко. 2007. – 416 с.; 37. Хождение игумена Даниила в Святую Землю в начале XII века” / О.А.Белоброва, М. Гардзанитти, Г.М. Прохоров, И.В. Федорова. – СПб, 2007. – 416 с.;
38. Янин В.Л. Международные отношения в эпоху Мономаха и Хождение игумена Даниила. – ТОДРЛ. – М. – Л., 1960. – Т. XVI – С. 112-131. 39. Gultzdolff V. Киевская Русь между Скандинавией, Константинополем и латинским Иерусалимским королевством в начале в. // Международный съезд славистов: Резюме докладов и письменных сообщений. – М., 1983. – С. 526-527.

УДК 94:355.2(=131.1)(477.75) «12/14»

Анатолій КУЗЬ

ЧИСЕЛЬНІСТЬ ВІЙСЬКОВИХ КОНТИНГЕНТІВ ТА МОБІЛІЗАЦІЙНІ МОЖЛИВОСТІ МІСЬКИХ ОПОЛЧЕНЬ ГЕНУЕЗЬКОЇ ГАЗАРІЇ У XIII – XV ст.

У статті автор аналізує мобілізаційні можливості генуезьких колоній Північного Причорномор'я в зазначений період та визначає чисельність місцевих гарнізонів, що забезпечували оборону. Основну увагу приділено проблемі визначення кількості населення генуезької Кафи та її мобілізаційних можливостей.

Ключові слова: гарнізон, Кафа, чисельність, фортеця, мобілізаційні можливості, зброя, генуезці, оборона, Статут 1449 р., населення, найманці.

Анатолій КУЗЬ

ЧИСЛЕННОСТЬ ВОЕННЫХ КОНТИНГЕНТОВ И МОБИЛИЗАЦИОННЫЕ ВОЗМОЖНОСТИ ГОРОДСКИХ ОПОЛЧЕНИЙ ГЕНУЭЗСКОЙ ГАЗАРИИ В XIII – XV вв.

В статье автор рассматривает мобилизационные возможности генуэзских колоний Северного Причерноморья в указанный период и определяет численность местных гарнизонов, которые обеспечивали оборону. Основное внимание уделено дискуссии о количестве населения генуэзской Каффы и ее мобилизационных возможностей.

Ключевые слова: гарнизон, Каффа, численность, крепость, мобилизационные возможности, оружие, генуэзцы, оборона, Устав 1449 г., население, наемники.

Anatoliy KUZ'

MILITARY STRENGTH AND CAPACITY FOR MOBILIZATION URBAN MILITIAS THE GENOESE GAZARIA IN THE XIII - XV CENTURIES.

The author considers the mobilization capabilities of Genoese colony in Northern Black Sea coast defines the period and the number of local garrisons,

which provide the defense. Focuses on the debate about the population of Genoese Caffa and its capacity for mobilization.

Keywords: garrison, Caffa, the size, strength, mobilization capabilities, weapons, the Genoese, the defense, the Statute of 1449, the population, the mercenaries.

Визначення чисельності військових підрозділів, що перебували на службі в колоніях актуальне у зв'язку з тим, що цей фактор завжди впливав на розмір і стратегію ведення бойових дій у регіоні. Усі дослідники, посилаючись на різні джерела, вказували на мізерність військових сил і неспроможність ведення ними широкомасштабних військових операцій у регіоні. Із цим важко не погодитися. Взагалі, гарнізони у своїй кількості піддавалися значним коливанням. Чисельність генуезьких сухопутних підрозділів у Криму в описаний період неодноразово змінювалася. Під час загострення військової загрози сили гарнізонів нарощувалися. А в період відносного затишшя скорочувалися, оскільки утримання солдатів у далеких колоніях обходилося генуезькій комуні і Кафі недешево. Проте чисельність військових формувань у всіх випадках залишалася незначною. Спробуємо простежити деякі тенденції росту і падіння чисельності найманих гарнізонів.

Поява перших сухопутних найманих військових формувань на території Північного Причорномор'я датується останнім десятиліттям XIII ст. 3 лютого 1291 року нотаріус Ангеліно де Сігестро зареєстрував у Генуї документ, в якому йшлося про відправку соціїв у Кафу. На думку А. Чиперіса, це була перша згадка про відправку у Крим солдатів [33, с. 40]. Проте чисельність їх нам не відома. Ще раніше, у 1289 р., Кафа спорядила три озброєні галери для відправлення на Близький Схід, у Сирію, для захисту там генуезьких інтересів [19, с. 66]. На підставі даних різних історичних і демографічних методів аналізу, населення Кафи на початку XIV ст. визначається кількістю в 1200-1600 людей, а беручи до уваги дітей і людей похилого віку, – 2600-4800 жителів [20, с. 21]. Це не може говорити про Кафу, як про місто в суспільно-політичному значенні. Проте спорядити три озброєні галери місцевим купцям було під силу.

У постановах “Certus ordo de Caffa” від 30 серпня 1316 р., які регламентували будівельно-міські диспозиції і розвиток міста, знаходимо інформацію про відправку до Кафи значної кількості зброї для поповнення місцевого арсеналу. Кількість згаданого озброєння в цьому разі може свідчити і про приблизну чисельність місцевих військових сил. Характерно, що було закуплено рівно 72 арбалети з необхідним начинням, а також 100 комплектів кирас з такою ж кількістю списів (два види) і щитів [45, р. 366-367]. Такі дані дозволяють припустити, що в першій третині XIV ст. військові формування міста могли налічувати 72 арбалетники і близько 100 воїнів зі списками і щитами. Від оборонних дій 40-х рр. XIV ст. адміністрація Кафи переходить до активної експансії щодо поселень кримського узбережжя. В 1365 році генуезці захопили Солдайю та 18 інших поселень Готії [13,

с. 186-204; 14, с. 282; 12, с. 22; 16, Ч. 2, с. 144-145]. Саме на таке датування вказують культурні шари з ознаками пожежі, виявлені археологами [11, с. 529]. Початок будівництва фортеці супроводжується появою генуезького гарнізону. У 1376 році він налічував 42 солдати [38, Т. 1, р. 159], а вже через десять років – 60 найманців [15, с. 90].

Будівництво фортифікаційних споруд у Чембало генуезці розпочали у 1357 р., а в основному закінчили до 1433 р. [35, с. 127]. З подальшим укріпленням фортеці зростає і чисельність її гарнізону. Так, у 1374 р., за даними кафинської масарії, чисельність адміністративного і військового персоналу в фортеці складала 36 осіб, куди входили офіціали, інтенданти, оргузії і соції [27, с. 107]. Надалі частка військових у Чембало невпинно зростала. У 1386 р. консул Аргоно ді Савінйоне збільшує чисельність соціїв у складі гарнізону. У цьому ж році до складу гарнізону Чембало крім консула входили: 2 судових виконавці, 1 писар, що добре знав грецьку мову, 1 перекладач з “татарської”, 2 вартових на воротах, два оргузії, один капелан гарнізонної церкви в Чембало, 26 соціїв, які знаходилися на службі під командуванням каштеляна фортеці [38, р. 157].

Повніші відомості про чисельність військового контингенту в генуезькій Газарії відносяться до середини XV ст. Чисельність гарнізонів чітко вказана в Статуті 1449 р. Проте під час аналізу постанов і рекомендацій цього юридичного документа потрібно враховувати його специфіку. Він відображає погляд генуезьких чиновників на те, яка чисельність військ знаходилася на службі в колоніях, а не реальний стан справ. Крім того, кількісні дані про гарнізони фортець у Статуті достовірні тільки для періоду 1449-1454 рр. Після цього у 50-х рр. адміністрація Банку св. Георгія внесла значні зміни до існуючого законодавства колоній. У зв'язку із османською загрозою була збільшена чисельність існуючих гарнізонів.

Статут 1449 р. описує склад гарнізонів трьох фортець: Кафи, Солдайї та Чембало. Загальна кількість оргузіїв гарнізону Кафи становила 20 осіб. Окрім вищеперерахованих бійців кафинський консул повинен був утримувати на свої кошти одного вершника й одного щитоносця [8, с. 644, 700]. У згаданому правовому документі, однак, не зазначена кількість балістаріїв Кафи. Проте вони фігурують у масаріях [28, с. 326]. Зокрема, В. Миц, посилаючись на розрахунки М. Балара, вважав, що склад гарнізону налічував 40 осіб [26, с. 78]. Свого часу ще М. Канале та Л. Саулі визначали кількість арбалетників Кафи у 50 осіб (із них тридцять прибували з консулом, а інші двадцять – набиралися на місцях) [41, V. 3, р. 373; 46, р. 22; 34, с. 70].

Гарнізон Чембало відповідно до Статуту 1449 р. складався із 40 солдатів балістаріїв. Крім того каштеляну підпорядковувалися чотири оргузії. Гарнізон Солдайї складався з 8 оргузіїв і 20 найманих солдатів, одним із яких був субкапітан [8, с. 769].

Слід відзначити особливе співвідношення чисельності гарнізонів фортець Чембало й Солдайї. Перший має вдвічі більше піхоти, аніж другий, але вдвічі менше кінноти. Очевидно, це пов'язано з тим, що фортеця була

крайнім західним пунктом володінь Генуї в Криму й до того ж перебувала у безпосередній близькості від кордонів ворожого генуезцям князівства Феодоро. Зіткнення, які мали місце в 1424 і 1433-1441 рр., робили Чембало свого роду гарячою точкою в кримських володіннях Генуї. Тому існувала потреба в істотному посиленні гарнізону. А під контролем Солдайї перебував сільський округ з 18 сіл, для здійснення контролю за яким було доцільно мати численний кінний загін.

У Статуті 1449 р. відсутні відомості про гарнізони інших колоній і замків, що знаходилися в межах володінь генуезької Газарії, зокрема Воспоро, Алустона, Гурзувіума, Джаліти, Партеніта тощо. Безумовно, ці опорні пункти не могли залишатися беззахисними і також мали свої гарнізони, про чисельність яких можна судити лише приблизно, відштовхуючись від чисельності гарнізонів Кафи, Чембало і Солдайї.

Дані про чисельність гарнізонів генуезьких колоній у Криму, отримані на основі дослідження різних джерел, показують, що загальна сумарна кількість найманих воїнів на службі у мирний час не перевищувала 100-150 осіб. Якщо взяти до уваги розмір генуезьких володінь у Північному Причорномор'ї, то така кількість була дуже незначною. Характерно, що в інших генуезьких колоніях на берегах Чорного та Середземного морів чисельність найманців на службі в гарнізонах мало відрізнялася. Число соціїв у Самастро на середину XV ст. не перевищувало 60-70 воїнів; Сіміссо – 30-40; Фамагусті – 40 [21, с. 72-73]. Незважаючи на це, нечисленні гарнізони, що оборонялися за мурами першокласних фортець, з успіхом виконували свої завдання. Військово-політична стратегія і дипломатія, яку вдало використовували генуезці, компенсувала мізерність постійних гарнізонів.

Проте через турецьку загрозу в другій половині XV ст. гарнізони генуезьких факторій поступово зростають. Так, польський історик М. Маловіст визначає військовий потенціал гарнізону однієї Кафи у 50-х – 70-х рр. в 150-250 солдатів [42, с. 36]. Істотно були збільшені військові підрозділи Солдайї та Чембало.

Самостійно генуезькі військові сили не могли здійснювати активних відкритих наступальних дій проти своїх потенційних супротивників – греків і татар. Проте опираючись на потужні замки та фортеці у Кафі, Солдайї, Чембало, Воспоро, Алустоні, навіть невеликі гарнізони успішно контролювали навколишню територію та забезпечували стабільний розвиток місцевої торгівлі.

У час воєнної загрози і облоги міст нечисленність генуезького збройного контингенту в Криму практично виключала оборону колоній винятково своїми силами. Загальна довжина оборонних стін Кафи мала велику протяжність і наявних 40 балістаріїв і 20 оргузіїв, які формували кістяк міського гарнізону, було недостатньо для самостійної оборони. За умов відбиття великих нападів на колонії, таких як похід Джанібєка на Кафу в 1343-1344 рр., місцеве населення також бралось до зброї [18, с. 105; 7, Т. 2, с. 49].

Завдяки місцевому ополченню чисельність оборонців збільшувалася в десятки разів, що давало можливість вести затяжну оборону укріплень.

Спробуємо визначити мобілізаційні можливості місцевого населення для оборони колоній. Частково світло на організацію міських ополчень колоній проливає Статут 1449 р. Так, консул Солдайї після вступу на посаду повинен був зібрати всіх “burgenses” і “habitatores” Солдайї та обрати з їхнього числа “...чотирьох гарних і чесних людей, здатних виконувати посаду сотника, тобто начальника сотні (cinturionis seu capituli centanarii)” [8, с. 775]. Якщо врахувати той факт, що чисельність сотні часто не відповідала назві і за кількістю коливалася то в меншу, то в більшу сторону, то кількість боєздатного чоловічого населення ймовірно не виходила за рамки 300-500 осіб.

Важливо зазначити, що в опрацьованих юридично-правових нормах нічого не йдеться про ополчення Чембало, як і про сотників, що очолювали ополчення в населених пунктах Капітанства Готії. Оборона фортеці забезпечувалася тільки силами невеликого гарнізону, підпорядкованого каштеляну. Це можна пояснити недовірою генуезців до жителів Чембало, які в 1433 р. підняли бунт і вигнали генуезький гарнізон, змусивши останніх застосувати силу [3, с. 117; 24, с. 60; 25, с. 345-351].

Про кількість сотників Кафи у Статуті 1449 р. не йдеться, проте зазначено, що “жоден сотник не може збирати нічого [...] на користь військового начальника Кафи та інших чиновників” [8, с. 763]. Вочевидь, ополчення міста було значно більшим відносно ополчення Солдайї. У 1428 р. документи генуезької Кафи вказують на наявність у місті 12 сотників, в основному греків і вірменів: Карачі Капелор (Carachi Capelorum), Маноллі де Гоаско (Manolli de Goascho), Теодор пекар (Teodorus fornarius), Іоргі де Кіріахі (Iorghis de Chiriachi), Кахарес базас (Cachares bazas), Саркіс вірменин (Sarchis armenus), Антоній (Antonius), Кіріакос Балчі (Chiriacos Balchi), Никита Кондостані (Nichita Condostani), Калоян Юпера (Caloian Iupera), Хрістодол (Cristodollus), Стіліано оргузій (Stilianus orgixius) [10, р. 318]. Ймовірно, така чисельність сотень в ополченні Кафи зберігалася й надалі. За час генуезького володарювання Кафа пройшла шлях від торговельної факторії до одного з найбільших міст у Східній Європі. У XVI ст. під своїм новим турецьким іменем – Кефе – вона фігурувала серед п’яти найбільших міст Османської імперії, поступаючись за кількістю будинків (3043) тільки Стамбулу, Адріанополю, Бурсі, Анкарі та Салонікам [37, р. 121].

Епізодичні дані про місто в генуезький період відомі із щоденників європейських мандрівників, які побували тут у XV ст. Баварський солдат Іоганн Шильтбергер залишив відомості про населення міста: “У внутрішній частині міста знаходилося шість тисяч будинків, населених італійцями, греками, вірменами. Це одне з найголовніших чорноморських міст, що має по зовнішній лінії до одинадцяти тисяч будинків” [2, с. 45]. Про значне населення Кафи розповідає і Перо Тафур, який проїхав цими місцями у 1438-1439 рр.: “Взагалі, там скупчилося стільки людей, і настільки різного

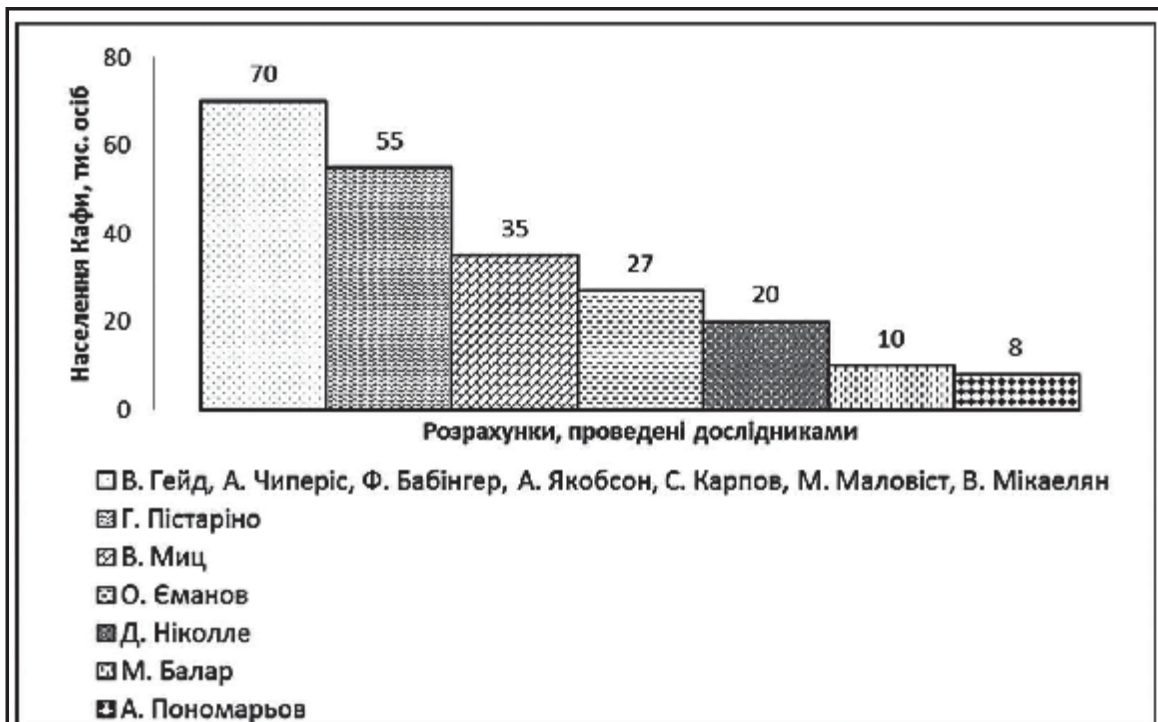
походження, що тільки чудо рятує цю землю від чуми...” [5, с. 165]. Загалом, записи баварського очевидця видаються нереальними, якщо врахувати, що 6 тисяч будинків ніяк не могли вміститися на території площею 82 га. Як уже зазначалося вище, при найбільшому розквіті в османський період Кафа мала вдвічі менше будинків.

Проблема визначення кількості населення генуезької Кафи та її мобілізаційних можливостей до сьогодення залишається дискусійною. В історіографії чисельність населення міст генуезької Газарії і зокрема Кафи оцінюються по-різному. Довгий час панувала думка, що населення Кафи в останній період її існування налічувало 70 тис. осіб. Така позиція була домінуючою в російській та зарубіжній історіографії дореволюційного періоду. Першоджерелом таких припущень був лист консула Джакомо Джустініані від 10 липня 1475 р. з Хіоса та свідчення флорентійського купця Бенедетто Деї, які збереглися до нашого часу [39, р. 68]. Проте на сучасному етапі дослідники переглянули правдивість таких тверджень і провели свої дослідження з демографії Кафи у другій половині XV ст. За різними даними, населення міста може оцінюватися в межах від 10 до 70 тис. осіб (див. діаграму 1).

Завдяки проведенню статистичного аналізу масарій Кафи за 1381-1382 рр. А. Пономарьов визначив, що у 1381 р. населення Кафи нараховувало близько дев'яти тисяч осіб, серед яких було 2127 дорослих чоловіків, придатних для військової мобілізації. Перевірена на фактичних даних методика доводить, що у другому по величині місті Криму – Солхаті, проживало приблизно 3500 жителів, у третьому-четвертому (Солдайя-Мангуп) – 2300-1750, п'ятому-сьомому (Джаліта-Чембало-Херсон) – від 1400 до 1000. За статистичними даними, дослідник виводить чисельність населення Кафи у 1474-1475 рр. в кількості восьми тисяч осіб [28, с. 387, 392]. Якщо припустити, що дорослі чоловіки становили 20 - 25% населення, то для Солдайї чисельність ополченців напевно становила б 500 осіб.

Категорично не погоджується з результатами досліджень А. Пономарьова кримський науковець В. Миц, вважаючи, що останній занадто мінімізує демографічні показники. Свої висновки щодо демографії міста В. Миц виводить на основі площі міської території, а також враховуючи сукупну довжину фортифікаційних укріплень. На думку дослідника, для нормальної повноцінної оборони Кафи потрібно було не менше 6000 осіб. Площа території міста становила 82 га, а довжина укріплень (включаючи 600 метрів приморського району цитаделі) досягали 5240 м. За підрахунками В. Мица, для повноцінної оборони фортеці міста на 1 м довжини укріплень потрібно було виставити не менше одного воїна. У теорії, беручи до уваги найпоширенішу оцінку середньовічної міської сім'ї у 5-6 осіб, науковець визначає максимальне населення міста в межах 30-36 тисяч осіб [27, с. 420, 441].

Дослідження М. Балара, що ґрунтуються на нотаріальних актах і записах масарій Кафи, певною мірою наближені до результатів А. Пономарьова. Автор вказує на те, що населення міста в останні роки його існування не

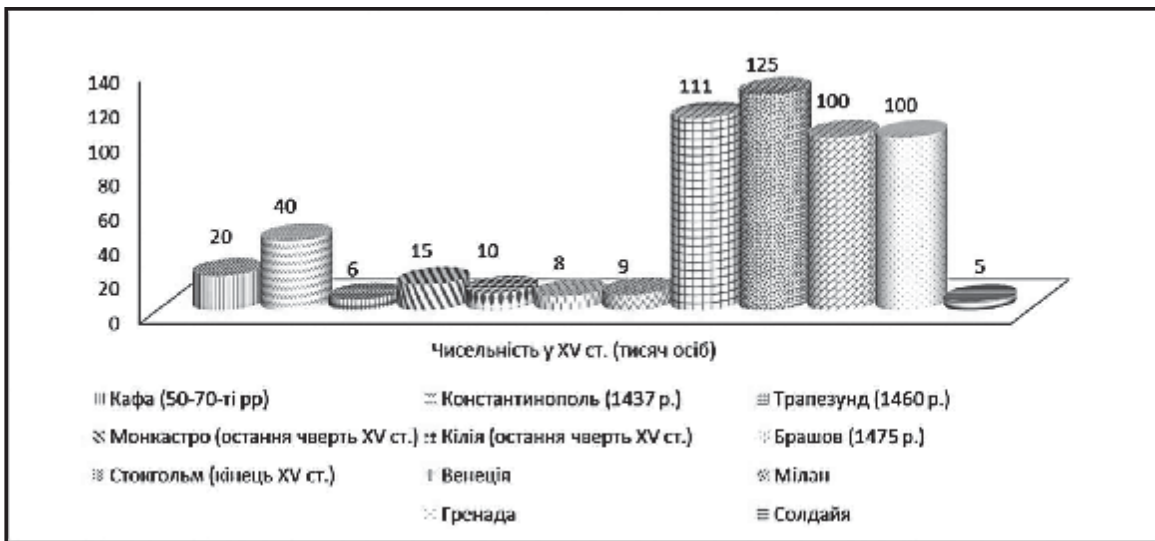

Діаграма 1. Чисельність населення Кафи у другій половині XV ст. за відомостями різних дослідників

Складено за: 1, с. 80; 28, с.387, 392; 18, с. 180; 22, с. 207; 27, с. 441; 32, с. 153; 35, с. 112; 36, р. 344; 39, р. 68; 42, s. 40; 43, р. 41; 44, р. 484-485; 20, с. 24.

перевищувало 10 тисяч осіб, серед яких 20% становили латиняни [39, р. 68; 40, р. 225]. Крім того, дослідження османської Кафи показують, що на початку XVI ст. тут було близько три тисячі будинків, в яких проживало місцеве населення [37, р. 94]. За найоптимальніших умов в цей час тут могло проживати не більше 15 тисяч осіб. Окремі відомості про населення генуезьких міст наводять сучасники тих подій. Зокрема писар Антоніо Торрілья, котрий служив при консулі Кафи у 1467 р., у своєму листі до сім'ї в Геную писав: “У цьому місті, в якому завжди було багато жителів, на даний час проживає не більше 4 тисяч людей (чоловіків). Сподіваємося, що якщо добробут [міста] зросте, багато [жителів] повернуться, оправившись від незгод” [9, р. 8]. Розрахунки писаря, ймовірно, базувалися на визначенні чоловічого населення колонії, хоча не виключено, що він применшив чисельність городян. Якщо ж за згаданими підрахунками визначити загальну кількість населення, то вона не могла перевищувати 15-20 тисяч осіб.

Деякі припущення щодо чисельності ополчення напередодні турецького завоювання можуть бути зроблені на основі аналізу інвентарних описів військових припасів і зброї, зокрема опису 1474 р. [4, с. 204-212]. На нашу думку, наявна в ньому кількість зброї (списи, алебарди, захисне озброєння, арбалети) дозволяє певною мірою екіпірувати й озброїти дві тисячі

Діаграма 2. Порівняльна характеристика чисельності населення деяких міст Криму і Європи у XV ст.

Складено за: 17, с. 69-70; 23, с. 4-14; 30, с. 48-49; 31, с. 241-242; 43, р. 41; 29, с. 91-107.

ополченців. Якщо ж до цієї кількості додати наймані підрозділи (150-250 солдатів), приватних осіб, які мали власну зброю, галерні команди з порту, то ми можемо отримати війська, чисельністю в 2,5 тисячі оборонців. Відповідно до цього населення Кафи могло налічувати 10-15 тисяч жителів.

Зрозуміло, що такі підрахунки є дуже умовними і щонайбільше наближеними до реальних. Невідомо, чи вистачало наявного озброєння всім жителям. Так само не можемо знати точну кількість матросів і балістаріїв з кораблів у порту. Проте наші підрахунки підтверджують припущення А. Пономарьова та М. Балара щодо відвертого перебільшення мобілізаційних можливостей Кафи і тієї демографічної кризи, що там панувала.

Таким чином, аналіз документальних джерел дає підстави стверджувати, що чисельність найманців, які обороняли міста Газарії, була незначною і в мирний час не перевищувала декілька десятків солдатів. Проте з першої чверті XV ст. простежується тенденція до поступового їх зростання. Водночас чисельність населення Кафи та інших поселень Газарії і мобілізаційні можливості населення для ведення оборони були на порядок меншими, ніж вказували деякі дослідники: тут мешкало близько 15-20 тис. осіб, а мобілізаційні можливості – 2-4 тис. оборонців. У колоніях генуезці активно впроваджували новітню модель, при якій наймані підрозділи відігравали провідну роль і широко використовувалися в обороні міст і замків як у мирний час, так і в період воєн. Проте під час затяжних конфліктів із Золотою Ордою та Османською імперією, які часто супроводжувалися облогами і, відповідно, загрозою існування генуезьких володінь, на перше місце завжди виступало ополчення.

Джерела та література: **1.** Армяно-итальянские связи: генуэзские документы о крымских армянах (на арм. яз.) / [сост., авт. предисл. и коммент. В. А. Микаелян]. – Ереван: Изд-во АН АССР, 1974. – 187 с.; **2.** Иоганн Шильтбергер. Путешествие по Европе, Азии и Африке с 1394 года по 1427 год / [пер. с нем., комм. Ф.К. Бруна]. – Баку: Изд-во “Элм”, 1984. – 88 с.; **3.** Колли Л. Хаджи-Гирей-хан и его политика (по генуэзским источникам) // Известия Таврической ученой архивной комиссии (далі – ИТУАК). – 1913. – Вып. 50. – С. 99-139; **4.** Кузь А. “Inuentarium rerum armorum et munitionum...” (Опис військового озброєння Кафи 1474 р.) // Питання історії України: зб. наук. праць. – 2011. – Т. 14. – С. 204-212; **5.** Перо Тафур. Странствия и путешествия / [пер., предисл., комм. Л. К. Масиеля Санчеса]. – М.: Индрик, 2006. – 296 с.; **6.** Пономарев А. Л. Путеводитель по рукописи массарии Каффы 1374 г. // Причерноморье в средние века. – М., 2005. – Вып. 6. – С. 43-138; **7.** Тизенгаузен В. Г. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды: в 2 т. – М., 1884-1941. – Т.2: Извлечения из персидских сочинений. – 308 с.; **8.** Устав для генуэзских колоний в Черном море / [пер. с лат. В. Юргевича] // Записки Одесского общества истории и древностей. – 1863. – Т.V. – С. 629-816; **9.** Massot M. La Fin de la présence génoise en Crimée, selon les sources génoises, 1453 – 1475. – Paris: Ecole des chartes, 1964. – 326 p.; **10.** Origone S. L'amministrazione genovese a Caffa nel secolo XV // Saggi e documenti. – Genova, 1983. – Т. 3. – P.229-318; **11.** Баранов И. А. Комплекс третьей четверти XIV в. в Судакской крепости // Сугдейский сборник. – К.- Судак, 2004. – С. 524-559; **12.** Бертъе-Делагард А. Исследование некоторых недоуменных вопросов средневековья в Тавриде // ИТУАК. – 1920. – №57. – С. 1-135; **13.** Бочаров С. Г. Заметки по исторической географии генуэзской Газарии XIV – XV вв.: Южный берег Крыма // “О древностях Южного берега Крыма и гор Таврических”: сборник научных трудов: (по материалам конференции в честь 210-летия со дня рождения Петра Ивановича Кеппена). – К.: Стилос, 2004 – С. 186-204; **14.** Бочаров С. Г. Заметки по исторической географии генуэзской Газарии XIV – XV вв.: Консульство Солдайское // Античная древность и средние века. – 2005. – Вып. 36. – С. 282-292. **15.** Бочаров С. Г. Фортификационные сооружения Каффы (конец XIII – вторая половина XV вв.) // Причерноморье в средние века. – М., СПб., 1998. – Вып. 3. – С. 82-116; **16.** Брун Ф.К. Черноморье: сборник исследований по исторической географии Южной России. – Одесса: Типография Г.Ульриха, 1879. – Ч.2. – 1880. – 420 с.; **17.** Бырня П. П. Молдавский средневековый город в Днестровско-Прутском междуречье (XV - нач. XVI вв.). – Кишинев: Штиинца, 1984. – 205 с.; **18.** Гейд В. История восточной торговли в средние века / [пер. с нем. Л. П. Колли] // ИТУАК. – 1915. – № 52. – С. 68-185; **19.** Еманов А. Г. К вопросу о ранней итальянской колонизации Крыма // Античная древность и средние века (далі – АДСВ). – 1982. – Вып. 19. – С. 62-68; **20.** Еманов А. Г. Образование городской коммуны Кафы (до сер. XV в.): средние века: автореф. дисс. на соиск. учен. степени докт. ист. наук: спец. 07.00.03 “Всеобщая история”. – Екатеринбург, 1997. – 51 с.; **21.** Карпов С. П. Итальянские морские республики и Южное Причерноморье в XIII-XV вв.: проблемы торговли. – М.: Изд-во МГУ, 1990. – 336 с.; **22.** Карпов С. П. Латинская Романия. – СПб.: Алетейя, 2000. – 256 с.; **23.** Кравченко А. А. Средневековый Белгород на Днестре (конец XIII-XIV вв.). – К.: Наукова думка, 1986. – 124 с.; **24.** Мурзакевич Н. История генуэзских поселений в Крыму. – Одесса, 1837. – 100 с.; **25.** Мыщ В. Л. Война 1433-1441 гг. между Кафзой и Феодоро // АДСВ. – 2000. – Вып. 31. – С. 330-359; **26.** Мыщ В. Л. Укрепление Таврики X-XV вв. – К.: Наукова думка, 1991. – 164 с.; **27.** Мыщ В. Л. Каффа и Феодоро в XV в.: контакты и конфликты. – Симферополь: Универсум, 2009. – 528 с.; **28.** Пономарев А. Л.

Население и территория Каффы по данным массарии - бухгалтерской книги казначейства за 1381-1382 гг. // Причерноморье в средние века. – М., 2000. – Вып. 4. – С. 317-443; **29.** Самаркин В. В. Историческая география Западной Европы в средние века: [учеб. пособие]. – М.: Высшая школа, 1976. – 249 с.; **30.** Сванидзе А. А. Средневековый город и рынок в Швеции XIII-XV вв. – М.: Наука, 1980. – 361 с.; **31.** Стоклицкая-Терешкович В. В. Основные проблемы истории средневекового города. – М.: Изд-во соц-экон. лит, 1960. – 350 с.; **32.** Чиперис А. М. Борьба народов юго-восточного Крыма против экспансии султанской Турции в 50-70 гг XV в. // Ученые записки Туркменского государственного университета (далі – УЗ ТГУ). – 1960. – Вып. 17. – С. 131-153; **33.** Чиперис А. М. К истории ранней генуэзской колонизации Северного Причерноморья: II-я половина XIII века // УЗ ТГУ. – 1964. – Вып. 27. – С. 30-48; **34.** Шостак В. История Черноморской торговли в средних веках. – Одесса: Тип. Л. Нитче, 1850. – Ч. 1. – 169 с.; **35.** Якобсон А. Л. Крым в средние века. – М.: Наука, 1973. – 174 с.; **36.** Babinger F. Mehmed the Conqueror and His Time. – Princeton: Princeton University Press, 1992. – 572 p.; **37.** Balard M. Continuité ou changement d'un paysage urbain? Caffa génoise et ottoman // Le paysage urbain au Moyen Âge: actes du XIe Congrès des Historiens médiévistes de l'Enseignement supérieur public. – Lyon: Presses universitaires de Lyon, 1981. – P. 79-131; **38.** Balard M. La Romanie génoise: XIIe – début du XVe siècle. – Roma; Genova: École française de Rome, 1978. – Vol. 1-2. – 1008 p.; **39.** Balard M. Les formes militaires de la colonisation génoise (XIII-XVe siècle) // Castrum 3. Guerre, fortification et habitat dans le monde Méditerranéen au Moyen Âge. – Madrid, 1988. – P. 67-78; **40.** Balard M. Les Orientaux a Caffa au XVe siècle // Byzantinische Forschungen. – 1987. – Bd. XI. – P. 223-238; **41.** Canale M. G. Delle Crimea, del suo commercio, e dei suoi dominatori, dalle origini fino ai di nostri commentari storici. – Genova: Tip. de'Sordo-muti, 1855. – V. 3. – 1856. – 492 p.; **42.** Malowist M. Kaffa – kolonia genuenska v Krymie i problem wschodni w latach 1453-1475. – Warszawa: Tow. miłośników historii, 1947. – 365 s.; **43.** Nicolle D. Crusader Castles in Cyprus, Greece and the Aegean 1191-1571. – Oxford: Osprey publishing, 2007. – 64 p.; **44.** Pistarino G. Genovesi d'Oriente. – Genova: Civico Istituto Colombiano, 1990. – 523 p.; **45.** Primaudaie E. Histoire du commerce de la mer Noire et des colonies génoises de la Crimée. – Paris: Comptoir des Imprimeurs-Unis, 1848. – 404 p.; **46.** Sauli L. Della colonia dei Genovesi in Galata. – Torino: G. Bocca, 1831. – T. 2. – 273 p.

УДК 94(438) «13/14»

Олександр МАСАН

УРБАНІЗАЦІЯ У ДЕРЖАВІ НІМЕЦЬКОГО ОРДЕНУ В ПРУСІЇ (ДРУГИЙ ЕТАП: 1310-1409 РОКИ)

В статті йдеться про продовження процесу урбанізації у Південно-Східній Прибалтиці за доби пізнього середньовіччя. В XIV – на початку XV ст. виникали переважно невеликі міста у центральних і східних регіонах Пруссії, а також на території Померелії (Гданського Помор'я).

Ключові слова: урбанізація, Німецький орден, Пруссія, міста.